

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Արտակ խաչատրյան

ԵՊՀ ազգագրական և մարդաբանական հետազոտությունների լաբորատորիա
ՀՀ, Երևան, Արուսյան 52

Էլ. հասցե՝ artak590@gmail.com

Հոդվածը ներկայացվել է 31.05.2023, գրախոսվել է 04.06.2023, ընդունվել է տպագրության 07.08.2023

DOI: 10.53548/0320-8117-2023.2-25

Ներածություն

Հիմնահարցի հետնախորքն ու բովանդակությունը համակողմանի ըմբռնելու համար կարևոր է այն հանգամանքների դիտարկումը, որոնք հանգեցրին Ռուսական կայսրության կազմավորմանը, և արդյունքում՝ նաև այդ քաղաքականության առաջացումն ու առանձնահատկությունները: Ընդ որում, հետաքրքիր են կայսրության ձևավորման և ազգակերտման գործընթացների համակեցական առանձնահատկությունները պատմական համապատկերում: Արդյո՞ք կայսրության ձևավորումն ու ընդարձակումը խոչընդոտում էին ազգակերտման և էթնոազգային համախմբման գործընթացներին: Գրականության մեջ առկա է հասկացությունների տարանջատում՝ «ազգակերտում» և «պետականակերտում» («строительство нации» և «строительство государства»)¹:

Ազգակերտումն առավել նվազ շոշափելի, առարկայական գործընթաց է: Այն պահանջում է բնակչության մեջ արթնացնել նվիրվածության զգացում, որին կարելի է հասնել ընդհանրության զգացողության արթնացման, նաև մշակույթի, պատմության և սիմվոլիզմի մանիպուլյացիայի հաշվին²: Ըստ էության, պետականակերտումը Ռուսաստանում խանգարեց ազգակերտմանը:

Ազգային քաղաքականությունը կովկասյան տարածաշրջանում

Ազգային քաղաքականության սկզբունքների համաձայն՝ նախ, պետականություն ունեցող ժողովուրդների հետ կնքվում էր պաշտոնական համաձայնագիր և, որպես օրինակ, կարելի է հիշել 1783 թ. Գեորգիևյան համաձայնագիրը Ռուսաստանի և Վրաստանի միջև: Սա անցումային ակտ էր, քանզի շուտով Ռուսաստանը վերացրեց թագավորական իշխանության ինստիտուտները Վրաստանում և երկիրը վերածեց կայսրության վարչատարածքային միավորի: Այն ժողովուրդները, որոնք զուրկ էին պետականությունից, պարտավոր էին հավատարմության երդում տալ ռուսական ցարին: Կամավոր

¹ Хоскинг 2001, 10.

² Хоскинг 2001, 11.

միացման դեպքում պետությունների միջև հարաբերությունները կարգավորվում էին համաձայնագրին համապատասխան, որը, սակայն, չէր հանգեցնում դաշնության ստեղծման. միացումն իրականացվում էր պրոտեկտորատի տեսքով: Այն ժամանակի ընթացքում վերածվում էր լիակատար հպատակության: Լավագույն օրինակը 1805 թ. Ղարաբաղի խանության անցումն էր Ռուսաստանին, որն իրականացվեց Ղարաբաղի խանի և Վրաստանում գտնվող Ռուսաստանի ռազմական ներկայացուցչի միջև կնքված տրակտատով³: Այլ պարագաներում հարցը վճռվում էր նվաճմամբ: Այդ դեպքում նվաճված տարածքների վարչատարածքային և հասարակական կառուցվածքը կախված էր Ռուսաստանի կամքից, որը սովորաբար նվաճված տարածքներին տրամադրում էր լայն ինքնավարություն, որը, սակայն, չպետք է հանգեցներ առանձին պետության առաջացման⁴:

Կովկասում ցարիզմի հաստատվելուց հետո՝ XIX դարի 1-ին կեսին, ցարիզմի կայսերական գաղութային քաղաքականությունը ձեռք բերեց նոր, առավել խիստ դրսևորումներ, քան նախընթաց հարյուրամյակում: Ավատատիրական դասի հայտնի շատ ներկայացուցիչներ (արքայազն Ալեքսանդրը՝ Վրաստանում, Կազիկումուխի Սուրխայ խանը և այլն) հանդես եկան որպես Ռուսական կայսրության դեմ ուղղված շարժումների նախաձեռնողներ և կազմակերպիչներ⁵: Այս շարժումները չէին քողարկվում կրոնական շղարշով թեկուզ այն պարզ պատճառով, որ հանդես էին գալիս նույն դավանանքն ունեցող տերության դեմ:

Հարավային Կովկասում հաստատվելուց հետո, չնայած սկզբնական շրջանում Հայկական մարզի (ընդգրկում էր նախկին Երևանի և Նախիջևանի խանությունները⁶) ստեղծման փաստին, հայերը բախվեցին ռուսական կայսերական իրական քաղաքականությանը: Ռուսաստանը սկսեց սիրաշահման քաղաքականություն վարել կովկասյան թաթարների կամ թյուրքախոս շիաների նկատմամբ: Առաջին հայացքից Ռուսական կայսրության՝ թյուրքախոս շիաներին սիրաշահելու քաղաքականությունը կարող է կասկածի տեղիք տալ. վերջիններս պարսիկների նման իսլամի շիա ուղղության ներկայացուցիչներ էին: Այստեղ հարկ է չմոռանալ ևս մեկ՝ ոչ պակաս ազդեցիկ գործոնի՝ ազգայնականության մասին: Կայսրության կառավարիչները գիտակցում էին, որ եթե բորբոքեն ազգայնական տրամադրությունները, դրանք կարող են գերիշխել մնացյալ բոլոր արժեքներին, ներառյալ կրոնական⁷: Դա լավ հաշվարկված քաղաքականություն էր, քանզի կայսրությունը փորձում էր իր քաղաքատնտեսական ու մշակութային ներկայությունը հարավկովկասյան տարածաշրջանում լիարժեքորեն ապահովելու նպատակով պիտանի էթնիկ

³ Акты, собранные Кавказской археографической комиссией 1868, 704-705.

⁴ Миронов 2003, 30.

⁵ Смирнов 1958, 181.

⁶ Зубов 1834, 101.

⁷ Манасян 2005, 157.

հանրություն գտնել՝ ի դեմս կովկասյան թաթարների: Այսպիսով, տարածաշրջանում Ռուսական կայսրության քաղաքականության մեջ կարևորվեց ոչ թե էթնիկ, այլ կրոնական գործոնը: Կովկասյան թաթարները սկսեցին ներկայացվել «մահմեդականներ» հասկացության ներքո⁸: «Մահմեդական» անվանման մեջ ներառվում էին միայն Անդրկովկասի թյուրքախոս շիա մահմեդականները, և, ըստ այդմ, տարանջատվում կամ հակադրվում էին Հարավային Կովկասի սուննի մահմեդական տեղաբնիկ կովկասալեզու, սուննի մահմեդական իրանալեզու և շիա մահմեդական իրանալեզու ժողովուրդներին⁹: Սա բխում էր նաև այն հանգամանքից, որ պաշտոնական պետական հայեցակարգը խարսխված չէր որևէ կոնկրետ ազգային սկզբունքի վրա, և բնակչությունը դասակարգվում էր ամենից առաջ ըստ դավանանքի (օրինակ՝ ռուսների մեջ ներառում էին բելառուսներին, երբեմն՝ ցանկացած ուղղափառ քրիստոնյայի)¹⁰: Մեր կարծիքով, Ռուսական կայսրությանը ձեռնտու էր բնակչությունը տիպաբանել ըստ դավանանքի, քանզի ազգային սկզբունքի վրա շեշտադրելը հղի էր այն վտանգով, որ հետագա ազգայնական տրամադրությունների արթնացումը կարող էր հանգեցնել անկախ պետությունների ստեղծմանը: Այսպիսով, իր քաղաքականությամբ Ռուսաստանը նպաստում էր Արևելյան Անդրկովկասի թյուրքացմանը: Արցախում նմանատիպ քաղաքականության արտահայտություն էր 1805 թ. մայիսին Քյուրակչայի պայմանագիրը, որով Ղարաբաղի Իբրահիմ խանն ընդունեց Ռուսաստանի գերիշխանությունը¹¹: Բացի սրանից, XIX դարի առաջին կեսին Ռուսաստանի կառավարող շրջաններում մեծ կարևորություն էր ստացել Հարավային Կովկասում ցարիզմի սոցիալական ամուր հիմքի ստեղծման հարցը: Սրա լուծումը կապվում էր ռուսական հողատիրական տարրի ուժեղացման և միևնույն ժամանակ տեղական, այսպես կոչված բարձր դասի նկատմամբ քաղաքական կայուն կուրսի մշակման և գործադրման հետ¹²: Թեպետ Արևելյան Հայաստանը Ռուսական կայսրության կազմ մտնելուց հետո ստեղծվում է Հայկական մարզ, այդուհանդերձ, իրողություն է, որ այդտեղ հողատերեր էին մահմեդական տարբեր տրամաչափի իշխողները: Հենց 1830-ականներին էլ շարունակվում էր պահպանվել մելիքների, բեկերի, աղալարների, մինբաշիների ինստիտուտը¹³: Նրանցից ոմանք Ռուսաստանի տիրապետության հաստատումից հետո էլ կողմնորոշվեցին դեպի նրան հակառակորդ պետությունները: Այս իրողությունները ստիպում էին ռուսական կառավարող օղակներին փորձել մշակել համապատասխան քաղաքականություն: Ազգային քաղաքա-

⁸ Манасян 2005, 158.

⁹ Խառնատեան 2018, 486:

¹⁰ Алпатов 2000, 29.

¹¹ Тер-Саркисянц 2015, 170-171.

¹² Ալեքսանյան 1991, 133:

¹³ Акты, собранные Кавказской археографической комиссией 1881, 469.

կանության հաջորդ անկյունաքարը կենտրոնական կառավարության լայն համագործակցությունն էր ոչ ռուսական վերնախավերի հետ, որոնք ստացան ռուսական արքունականության իրավունքները, որն էլ դյուրացրեց կենտրոնական կառավարության համար նոր տարածքների կառավարումը:

Մեկ առանձնահատկություն ևս կար կայսրության ազգային քաղաքականության մեջ: Ոչ ռուս ազգությունները, որոնց մեջ մինչև Ռուսական կայսրության կազմ ներգրավելը առկա չէին ճորտատիրական հարաբերություններ, այդպես էլ չիմացան, թե ինչ է դա:

Ազգային քաղաքականության մյուս սկզբունքի համաձայն՝ էթնոազգային չափորոշիչները թեև կարևորվում էին, սակայն, ըստ էության, չէին խոչընդոտում սոցիալական շարժունակությունը: Մինչև 1917 թ., ազնվական ծագումը, արհեստավարժությունը և նվիրվածությունը ցարի գահին առավել բարձր էին դասվում, քան էթնիկ կամ դավանական պատկանելությունը¹⁴:

Եզրակացություններ

Ռուսական կայսրությունում ինտեգրացիոն քաղաքականությունը գնահատելիս որպես արդյունք կարող ենք նկատել մի ուշագրավ փաստ. այդ քաղաքականությունը նպաստեց կայսրության համեմատաբար զարգացած էթնոսների՝ հայերի, լեհերի, վրացիների շրջանում ընդդեմ Ռուսաստանի մոբիլիզացիային, առաջ բերեց հակառուսական տրամադրություններ կայսրության տարբեր հատվածներում և տարբեր հասարակական շերտերի մեջ: Ընդհանուր առմամբ, արդիականացումը ստեղծեց լուրջ նախադրյալներ ազգային շարժումների նոր վերելքի համար:

Գրականություն

- Ալեքսանյան Ս. 1991, Արևելյան Հայաստանի նոր շրջանի ագրարային հարաբերությունների պատմագրությունը, Երևան, ՀՀ ԳԱ հրատ., 332 էջ:
- Խառատեան Հ. 2018, Հայաստանցիները որպես թուրքական ինքնութեան կառուցման գործոն: Գաառահայերը Թուրքիայի Հանրապետութիւնում 20-րդ դարի միջնադարում, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտութեան և ազգագրութեան ինստիտուտ, էջ 486:
- Акты, собранные Кавказской археографической комиссией 1868, под ред. А.П. Берже, Тф., Тип. Глав. Управ. Наместника кавказского, т. 2, 1238 с.
- Акты, собранные Кавказской археографической комиссией 1881, под ред. А.П. Берже, Тф., Тип. Глав. Управ. Наместника кавказского, т. 8, 1009 с.
- Алпатов В. 2000, 150 языков и политика 1917-2002. Социолингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства, Москва, «Крафт+ИВ РАН», 224 с.
- Зубов П. 1834, Картина Кавказского края, принадлежащего России, и сопредельных оному земель в историческом, статистическом, этнографическом, финансовом и торговом отношениях, ч. 1, СПб., 234 с.
- Манасян Ал. 2005, Карабахский конфликт: ключевые понятия и хроника, Ереван, НОФ «Нораванк», 216 с.

¹⁴ Суни 1994, 278-291.

- Миронов Б. 2003, Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX в.): в 2 т., т. 1, СПб., «Дмитрий Буланин», 548 с.
- Смирнов Н. 1958, Политика России на Кавказе в XVI-XIX веках, Москва, Издательство социально-экономической литературы, 244 с.
- Суни Р. 1994, Национализм и демократизация в русской революции 1917 г., Анатомия революции, Черняев В.Ю. (ред.), СПб., «Глагол», с. 278-291.
- Тер-Саркисянц А. 2015, Армяне Нагорного Карабаха: история. культура. традиции, Москва, «Русская панорама», 918 с.
- Хоскинг Дж. 2001, Россия: народ и империя (1552-1917), Смоленск, «Русич», 512 с.

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Արտակ խաչատրյան

Ամփոփում

XVIII դարի վերջին և XIX դարում Ռուսական կայսրության ընդարձակումը դեպի Կովկաս ենթադրում էր ազգային քաղաքականության մշակում և կիրառում նորանվաճ տարածաշրջաններում: Ազգային քաղաքականությունը միակերպ չէր: Նորանվաճ տարածաշրջաններում պետականություն ունեցող ժողովուրդների հետ կնքվում էր պաշտոնական համաձայնագիր: Սա անցումային ակտ էր, քանի որ հետագայում վերացվում էին պետական ինստիտուտները, և տվյալ պետությունը վերածվում էր կայսրության սովորական վարչաքաղաքական միավորի: Պետականություն չունեցող ժողովուրդները պարտավոր էին հավատարմության երդում տալ ռուսական գահին: Կովկասյան տարածաշրջանում Ռուսաստանը շեշտը դնում էր կրոնական գործոնի վրա, քանի որ էթնիկականի վրա շեշտադրումը հետագայում կարող էր ազգայնական տրամադրությունների արթնացման պատճառ դառնալ: Էթնազգային չափորոշիչները թեև ուշադրության առնվում էին, սակայն, ըստ էության, չէին խանգարում սոցիալական սանդուղքով շարժունակությանը: Այդուհանդերձ, Ռուսական կայսրության ազգային քաղաքականությունը նպաստեց համեմատաբար զարգացած ժողովուրդների՝ հայերի, լեհերի, վրացիների մեջ ազգային տրամադրությունների վերելքին:

Բանալի բառեր՝ Ռուսական կայսրություն, ազգային քաղաքականություն, Ղարաբաղի խանություն, Կովկաս, Հայկական մարզ, կովկասյան թաթարներ, Գևորգիական դաշնագիր:

ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ НА КAVKAZE

Артаг Хачатрян

Резюме

Экспансия Российской империи на Кавказ в конце XVIII века и в течение XIX века подразумевала разработку и применение национальной политики во вновь

завоеванных регионах. Национальная политика была неоднородной. Был заключен официальный договор с народами, имевшими государственность в завоеванных областях. Это был переходный этап, так как позднее государственные учреждения были упразднены, а данное государство – преобразовано в обычную административно-политическую единицу империи. Народы, не имевшие государственности, должны были присягать на верность российскому престолу. В кавказском регионе Россия делала упор на религиозный фактор, поскольку этнический фактор впоследствии мог привести к пробуждению националистических настроений. Этнонациональные критерии хотя и учитывались, но фактически не препятствовали социальной мобильности. Тем не менее национальная политика Российской империи способствовала формированию национальных настроений среди относительно развитых народов: армян, поляков, грузин.

Ключевые слова – Российская империя, национальная политика, Карабахское ханство, Кавказ, Армянская область, кавказские татары, Георгиевский трактат.

THE MAIN FEATURES OF THE NATIONAL POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE CAUCASUS

Artak Khachatryan

Abstract

The expansion of the Russian Empire to the Caucasus in the late 18th and 19th centuries implied the development and application of national policies in the newly conquered regions. National policy was heterogeneous. An official treaty was signed with the nations who had statehood in the conquered regions. This was a transitional phase, since later state institutions have been eliminated, and this state was transformed into an ordinary administrative-political unit of the empire. Stateless nations were obliged to swear allegiance to the Russian throne. In the Caucasian region, Russia emphasized the religious factor, because the emphasis on the ethnic factor could subsequently lead to the rise of nationalist sentiments. Ethno-national criteria were taken into account, but actually did not prevent social mobility. Nevertheless, the national policy of the Russian Empire contributed to the rise of national sentiments among relatively developed nations such as the Armenians, Poles, Georgians.

Key words – Russian Empire, national policy, Karabakh Khanate, Caucasus, Armenian region, Caucasian Tatars, Treaty of Georgievsk.